

С.І. Максимов, д-р юрид. наук, професор
Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого, м. Харків

УДК 340.12

СОЦІАЛЬНІ ПРАВА ЛЮДИНИ: ДО ПРОБЛЕМИ ОБГРУНТУВАННЯ

Загальна декларація прав людини, проголосивши права індивіда як «загальний ідеал людяності», протягом 60 років є нормативним мірилом, яке має всесвітню значущість. Її глибокий і багатогранний зміст стимулює розвиток теоретичної думки, неможливий без зіткнення різноманітних точок зору, різних поглядів щодо значення, обсягу й обґрунтованості прав людини, за якими стоїть різне розуміння засадничих понять, тобто те чи інше вирішення філософських питань.

У Декларації вперше знайшли закріплення не тільки особисті (громадянські) й політичні права індивіда – права першого покоління, а й соціальні – права покоління другого. Але співвідношення цих прав не просте. Уже в

Преамбулі цього міжнародно-правового документа порушується питання про специфічну нормативну модальність цих прав і соціальні очікування, що їм відповідають. Першими за значимістю стоять права особисті, які обґрунтовуються необхідністю подолання будь-яких регресій до варварства (під яким розуміються тоталітарні інститути і практики) і мають *категорично обов'язковий* характер, «...беручи до уваги, що зневаження і нехтування правами людини призвели до варварських актів, які обурюють совість людства...» [2, с. 321]. Права політичної участі обґрунтовуються завдяки другій формулі, що міститься в Преамбулі: «...Необхідно, щоб права людини охоронялися силою закону з метою забезпечення того, щоб людина не була зму-

шена вдаватися як до останнього засобу до повстання проти тиранії і гноблення» [2, с. 321]. Тут акцентується увага на завданні збереження громадянського миру, яке має аподіктично обов'язковий характер, тобто вирішується на умовах запобігання регресіям як першого завдання, але безвідносно до інших умов. Третьою є формула, запозичена зі Статуту ООН: права людини мають «сприяти соціальному прогресу й поліпшенню умов життя при більшій свободі» [2, с. 321]. Це завдання має рекомендовано-гіпотетичний смисл. Саме такий статус мають проголошені в Декларації соціальні права. Вони здійснюються «відповідно до структури й ресурсів кожної держави» (ст. 22) [10, с. 17]. Цей менш категоричний нормативний статус соціальних прав робить їх предметом жвавих дискусій і постійно актуалізує проблему їх обґрунтування.

Соціальні права знайшли закріплення в статтях 22-26 Загальної декларації. До них належать: право на соціальне забезпечення; право на відпочинок, оплачувану відпустку й нормування тривалості робочого дня; право на працю, вільний її вибір, справедливі й сприятливі умови праці, на захист від безробіття; право на утворення професійних спілок і на вільний вступ до них з метою захисту своїх інтересів; право на життєвий рівень, необ-

хідний для підтримання здоров'я й добробуту людини та її родини; право захисту материнства й дитинства; право на освіту [2, с. 324, 325]. Узагальнений їх зміст відображено у вже згадуваній ст. 22: «Кожна людина, як член суспільства, має право на соціальне забезпечення і на здійснення необхідних для підтримання її гідності і для вільного розвитку її особи прав у економічній, соціальній і культурній галузях за допомогою національних зусиль і міжнародного співробітництва та відповідно до структури і ресурсів кожної держави» [2, с. 324].

Отже, під соціальними правами зазвичай розуміють права на соціальне забезпечення, роботу, житло, освіту, тобто права на послуги у вузькому смислі. Онтологічно вони існують як права людини (морально-політичні, природні) і як основні права. За змістом це права індивіда стосовно суспільства (держави) на соціальні, економічні й культурні послуги. Вони становлять собою вимогу на адекватний розподіл необхідних для життя благ [1, с. 129].

З одного боку, соціальні права на послуги разом із суб'єктивними правами особистості й політичними правами (правами участі) – це належність сучасної ліберальної демократії. Цей комплекс прав співпадає з

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

важливим і принциповим розрізненням Г. Єллінека негативних свобод (*status negativus*), політичних прав участі (*status activus*) і соціальних прав (*status positivus*). Міжнародні декларації й конвенції (Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, Європейська хартія та ін.) постулюють соціальні права як важливий складник прав людини. З другого боку, ці ж самі права, не передбачені конституціями західних країн як безпосереднє позитивне основне право, у дійсності є в наявності в конституціях, хоча й опосередковано (наприклад, в Основному законі ФРН) через інтерпретацію принципів соціальної держави, або ж безпосередньо як суб'єктивні права на всякого роду послуги, сформульовані в системі соціального законодавства.

Це свідчить, що нормативний статус соціальних прав є спірним, точніше, дискусійним, як з філософської так і з юридичної точки зору. Як у зарубіжній, так і у вітчизняній науковій літературі точаться дискусії щодо обґрунтування, змісту й обсягу таких прав. Отже, наше завдання – не просто проаналізувати різні підходи до розуміння соціальних прав, а з позицій філософії права підійти до проблеми їх обґрунтування, показати, на підставі яких принципів чи провідних ідей права

людини, як права на соціальні послуги, існують або ж можуть існувати.

У пострадянській юридичній літературі мають місце різноманітні погляди на природу соціальних прав. Одні дослідники, обстоюючи рівну значимість прав першого (громадянських і політичних) і другого (соціальних) поколінь, вважають, що соціальні права є однопорядковими з громадянськими і політичними, й виступають за створення єдиних універсальних механізмів їх реалізації [8, с. 203].

Інші захищають точку зору, яка протиставляє права першого й другого поколінь чи, принаймні, підкреслює їх принципову відмінність. Прихильники цієї позиції розглядають соціальні права не як суб'єктивні права, а як об'єктивні зобов'язання держави, що виконуються нею з досягненням певного рівня економічного розвитку. Такі права не підлягають безумовному судовому захисту, в тому числі й на міжнародному рівні. Ось чому їх називають моральними, правами-привілеями, правами-претензіями. Іноді вони навіть не визнаються дійсно основними або зовсім не вважаються правами [11, с. 33]. Цей підхід підкреслює особливості прав другого покоління і є ефективним для пояснення їх природи й характеристики. Але він не дає відповіді на запитання, як мають

співіснувати різні групи прав. Згідно з третьою позицією, хоча ці види прав людини й відмінні за своєю юридичною природою, проте вони не протиставляються одне одному, а поєднуються між собою як однаково необхідні системні компоненти сучасної конструкції прав людини, бо сучасна «держава не може не прагнути до того, щоб стати соціальною» [7, с. 139]. Солідаризуючись із представниками цієї позиції принципово, зауважимо при цьому, що дискусія з теоретичної площини тут переводиться у сферу практичної роботи по захисту всього комплексу прав та свобод індивіда в державі. Проте, на нашу думку, її слід повернути в теоретичну площину обґрунтування соціальних прав людини.

У сучасній західній філософії права до обґрунтування соціальних прав ставляться доволі серйозно [1]. З точки зору певної групи вчених, ці права не втрачають своєї правової природи, оскільки є одними зі специфічних прав, тобто конкретизацією поняття «права людини» взагалі. Тому загальним принципом для їх обґрунтування є право індивіда на рівну повагу до нього, як і до всіх інших, тобто право бути рівноправним автономним членом світової спільноти людей [1, с. 132]. Той факт, що соціальні права є позитивними правами, не перетворює їх на менш невід'ємні,

аніж класичні громадянські права, тому що й останні мають позитивний складник – вимогу захисту, надання допомоги й забезпечення заходів до існування.

Що стосується обґрунтування соціальних прав, тут спостерігаються різні позиції. Одна пов'язана з традицією лібералізму й тримається примату свободи, яка розуміється доволі широко й передбачає позитивне її тлумачення. Згідно з цим поглядом треба не тільки захистити свободу від зовнішнього примушення, а й дати їм можливість фактично здійснюватися. Прихильники інших позицій орієнтуються на ідею справедливості, яку соціальні права конституують і водночас конкретизують. Відповідно до одних теорій соціальні права виступають передусім як захист основних потреб людини, важливих для життя, а тому визначають певний мінімальний, але достатній життєвий стандарт. Інші теорії розуміють соціальні права людини як рівні права на соціально справедливі, тобто якомога більш егалітарний (зрівняльний) розподіл благ [1, с. 138-160]. Як вбачається, ліберальне розуміння соціальних прав як розширення свободи і розуміння їх через конкретизацію ідеї справедливості не суперечать одне одному, а знаходяться у співвідношенні взаємодоповнення.

Не можна обійти увагою той

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

факт, що в історичному аспекті за обґрунтуванням соціальних прав людини стоїть глибока традиція національної правосвідомості, яка полягає в обстоюванні права на гідне існування. Дослідження цієї традиції є тому важливим, що її представник С.І. Гессен брав безпосередню участь у підготовці Загальної декларації прав людини і зробив значний внесок у її філософське обґрунтування [12, р. 439].

Ідею права на гідне існування висунув відомий російський філософ В.С. Соловйов (1853-1900 рр.) у праці «Оправдание добра» (1897 р.). Засновуючись на християнському ідеалі любові, він розглядав право як позитивне здійснення «певного мінімуму моральності». Під правом учений розумів мінімальні моральні вимоги, невиконання яких несе загрозу безпеці суспільства. По суті, «мінімальним добром» він називав «недопущення зовнішніх проявів зла», тобто охорону життя і власності. Трактуючи ним «організацію морального життя» не мало нічого спільного з «примушенням людей до щастя», характерним для поліцейської держави. В.С. Соловйов, демонструючи на диво історично тверезу правосвідомість, писав, що завдання права полягає зовсім не в тому, щоб світ, що погруз у злі, перетворився на Царство Божіє, а саме в тому, щоб він не перетворився на пекло [9, с. 454].

У той же час нормальний стан, що забезпечується правом, – це не тільки безпека, а й гідне людини існування. Наприклад, несумісним з людською гідністю філософ вважав працю грубо механічну, надзвичайно важку фізично, а також тривалості, яка не залишає часу й сил для духовного вдосконалення [9, с. 421]. Тому в той мінімум добра, який гарантується правом, В.С. Соловйов включав вимогу забезпечення всім людям зовнішніх умов для гідного існування й духовного розвитку. До останніх він відніс: (а) забезпечені засоби до існування (їжу, одягу, житло з теплом і повітрям); (б) гідний фізичний відпочинок; (в) можливість користуватися дозвіллям для свого духовного вдосконалення. При цьому філософ підкреслював, що всі ці умови – лише мінімум, але потрібний безумовно [9, с. 423].

У визначенні права на гідне існування основний акцент науковець зробив на позитивній свободі, забезпеченні кожного матеріальними можливостями духовно розвиватися. Цей аспект безпосередньо впливає з його філософського вчення і є розвитком кантівської ідеї моральної автономії особистості. Він визнавав заслуги І. Канта в захисті людської гідності й водночас звинувачував його у формалізмі й прихильності до негативної концепції справедливості. У концепції

«потенційної божественності людини» долається формалістична односторонність етики І. Канта. Така концепція передбачала, що кожна людська істота має вроджену здібність до нескінченного самовдосконалення, а крайня бідність та інші соціальні негаразди можуть виявитися нездоланними перешкодами для реалізації її здібностей. Отже, для самореалізації треба не тільки забезпечити кожному людину правом на свободу, а й надати їй необхідну допомогу в гідній реалізації своєї долі.

За В.С. Соловйовим, визнання й забезпечення «права кожного на самостійне користування – для себе і для своїх – гідним людським існуванням» (курсив автора – С. М.) [9, с. 421] є обов'язком суспільства. В основі цього права лежить презумпція довіри до людини як істоти моральної, яка ставиться до праці як до «обов'язку виконання волі Божої і служіння загальному добробуту ближніх» [9, с. 420]. Поряд з безумовним морально-релігійним обґрунтуванням цього права філософ демонструє і його утилітарне виправдання, показуючи економічну ефективність вільної й самоцінної особистості, яка діє із свідомістю людської гідності. Він принципово відрізняв свою позицію від соціалістичних вимог зрівнення майна, ставлячись до приватного багатства не як до зла

самого по собі, а як до відносного блага, яке повинно узгоджуватися із загальним благом у смислі безумовного морального начала, вважаючи, що при збереженні майнової нерівності має бути визнано за всіма і право на необхідні засоби для гідного людського існування.

Таким чином, право на гідне існування виражається в тому, щоб виробництво здійснювалося не за рахунок людської гідності, щоб жодна людина не ставала лише знаряддям виробництва, щоб кожному були забезпечені матеріальні блага для такого існування й розвитку. Забезпечення цього права виступає однією з умов, за яких суспільні відносини відповідають вимогам морального начала й забезпечують суспільству належне існування й постійне вдосконалення.

Обґрунтування В.С. Соловйовим права на гідне існування – ознака його повороту до соціального лібералізму. У цьому виразився специфічний для православної правосвідомості мотив виправдання права через забезпечення умов для самореалізації особистості. Це також була характерна тенденція як для теорії, так і для практики європейської думки. Заслуга філософа полягала в тому, що він одним з перших у світовій ліберальній думці відчув цю тенденцію і сформулював ідею права на гідне існування,

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

спираючись на досягнення вітчизняної філософії.

П.І. Новгородцев (1866-1924 рр.) був тим, хто сприйняв ідею права на гідне існування й намагався її розвинути. У роботі «Кризис современного правосознания» (1909 р.) він здійснив обґрунтування права на гідне існування, спираючись на аналіз поглядів філософів права XIX – початку XX століть. Учений вважав зародження цієї ідеї наслідком подальшого розвитку основоположного елемента іншої правової ідеї – ідеї свободи – від тотожної рівності абстрактної свободи до принципу індивідуальної своєрідності. При цьому більш повний розвиток ідеї рівності, що розуміється як забезпечення можливостей для реалізації особистістю своїх творчих здібностей, призводив до повнішої реалізації ідеї свободи. У доповненні формального підходу змістовним, що виражався в насиченні системи суб'єктивних прав особистості правом на гідне існування, він вбачав вихід із кризи сучасної йому правосвідомості [5].

У праці «Право на достойное человеческое существование» (1905 р.) П.І. Новгородцев розглядає його вже не тільки як моральне, а й як юридичне право. Юридичний характер, на думку правознавця, полягає в тому, що тут мається на увазі «не позитивний зміст людського ідеалу, а тільки заперечення тих умов, які цілком

виключають можливість гідного людського життя» [6, с. 185]. За своїм характером воно схоже з правом на свободу думки і свободу совісті, які теж стосуються заперечення зовнішніх утисків для духу, а не позитивного існування ідеалу внутрішньої свободи. Дане право ні в якому разі не суперечить завданню й сутності права, оскільки здійснюється заради охорони свободи й гідності особистості – основних правових цінностей. Конкретними юридичними наслідками цього права були б: (а) законодавство про працю; (б) законодавство про професійні союзи й (в) державна турбота про «слабких» [6, с. 188-190]. Необхідність забезпечення цього права зумовлена тим, що «користування свободою може бути паралізовано нестачею коштів». Тому заради охорони свободи право повинно взяти на себе турботу про матеріальні умови її здійснення, а заради гідності особистості – про захист права на гідне людське існування [6, с. 186, 187]. Хоча рівень життя в різних суспільствах неоднаковий, у кожному з них мають місце уявлення про належний рівень, що вважається нормою, і про межу, за якою починається неприпустима крайність. В основі того, що право бере на себе визначення певних умовних норм, знаходиться визнання принципу охорони особистості, особливо серед найбільш

слабких і знедолених. Показуючи, що соціальні права виводяться з принципу індивідуалізму, П.І. Новгородцев підкреслює, що право на гідне існування є розвитком основоположних принципів права в нових умовах [6, с. 191].

Спробу дати детальнішу юридичну розробку права на гідне існування здійснив український філософ і юрист Б.О. Кістяківський (1868-1920 рр.), вписавши його в систему невід'ємних прав особистості. На відміну від Б.М. Чичеріна, який стояв на позиціях класичного лібералізму, Б.О. Кістяківський вважав, що дійсна повага до права реалізується не стільки у взаємовідносинах людей (тобто у сфері громадянського суспільства), скільки у відносинах громадян з державними органами. Він сприйняв теорію Г. Єллінека про розрізнення прав суб'єктивних приватних і суб'єктивних публічних. Перші визначають масштаб природної свободи і становлять собою сферу, де щось визнається, другі створюють умови для забезпечення реальності цих прав, а тому є сферою *претендування*. Б.О. Кістяківський підкреслював, що праву на гідне існування має бути надано негативного публічно-правового статусу, інакше турбота про належні умови людського існування може бути підмінена добродійністю, що дається урядом у дусі патер-

налізму, несумісного з духом особистої гідності. Сприймаючи в цілому ідею В.С. Соловйова про право на гідне існування, вчений повністю відкинув спробу вивести це право з етики співчуття й розуміння держави як «сборно організованої жалості», а розглядав його як суб'єктивне публічне право, яке є основою претендувань особистості. «Не завдяки почуттю жалості, а в силу самої природи правової організації в нормальному соціальному ладі кожній людині має бути гарантовано право на гідне людське існування, яке служить для цілої низки правових претендувань особистості» [3, с. 588, 589]. Отже, особливістю позиції Б.О. Кістяківського є, те, що він пов'язував гарантії права на гідне існування із самою природою правової організації і особливо підкреслював значимість здатності претендувати як умови можливості людської свободи.

Концепція суб'єктивних публічних прав дала можливість Б.О. Кістяківському розглядати соціальну державу як цілком сумісну з індивідуальною свободою і такою, що становить нову, досконалішу форму правової держави. Його «правовий соціалізм» був подальшим розвитком ліберальних цінностей особистої свободи. Визнаючи законно гарантоване право на прожитковий рівень та освіту, сучасний соці-

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

альний лібералізм вважає його чинником усунення перешкод на шляху розвитку особистої свободи громадян і забезпечення рівних умов заради реалізації творчих зусиль у конкурентній боротьбі. На даний час така програма є фактично загальною визначеною у світовій спільноті.

З урахуванням цього, слід звернути увагу, що в ст. 23 Конституції України соціальні права мають узагальнене вираження: «Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей...» [4, с. 120]. Поряд з правом на достатній життєвий рівень (ст. 48) воно виражає більш фундаментальне право – на гідне

людське існування, на творчу самореалізацію особистості.

Таким чином, соціальні права, як права на певні соціальні послуги з боку держави, за сучасних умов є необхідним елементом системи прав людини, зорієнтованої на забезпечення свободи і справедливості, а їх закріплення в Конституції України відповідає як сьогоденному правовому світогляду, так і міжнародним стандартам. Варто зауважити, що цією статтею проблема обґрунтування соціальних прав людини в українській філософії права тільки порушена, а з огляду на національну правосвідомість і правову культуру в контексті світового досвіду й тенденцій вона ще чекає на своє розв'язання.

Список літератури: 1. *Госепат Ш.* До обґрунтування соціальних прав людини // Філософія прав людини / За ред. Ш. Госепата та Г. Ломанна; Пер. з нім. О. Юдіна та Л. Доронічевої. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 320 с. 2. Загальна декларація прав людини: Прийнята і проголошена резолюцією 217А (III) ГА ООН 10.12.1948 р. // *Рабінович П.М., Хавронюк М.І.* Права людини і громадянина: Навч. посіб. – К.: Атіка, 2004. – С. 321-326. 3. *Кистяковский Б.А.* Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. – М.: Изд. М. и С. Сабашниковых, 1916. – IV, 704 с. 4. Конституція України: Наук.-практ. коментар / Редкол. *В.Я Тацій* (голова ред.), *Ю.П. Битяк*, *Ю.М. Грошевой* та ін. – Х.: Право; К.: Ін Юре, 2003. – 808 с. 5. *Новгородцев П.И.* Введение в философию права. Кризис современного правосознания. – СПб.: Лань, 2000. – 349 с. 6. *Новгородцев П.И.* Право на достойное человеческое существование // Русская философия собственности (XVII-XX вв.). – СПб.: СП «Ганза», 1993. – С. 185-193. 7. Права человека: Учебник для вузов / Отв. ред. *Е.А. Лукашева*. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1999. – 573 с. 8. *Скрипнюк О.В.* Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. – К.: ІДП НАН України, 2000. – 600 с. 9. *Соловьев В.С.* Оправдание добра // Соч. в 2-х т. – Т. 1. – М.: Мысль, 1990. – 892 с. 10. *Соловьев Э.Ю.* Права человека: предостережения и надежды // Власть. – 1999. – № 1. – С. 16-23. 11. *Четвернин В.А.* Демократическое конституционное государство: введение в теорию. – М.: ИГП РАН, 1993. – 141 с. 12. *Walicki A.* Legal Philosophies of Russian Liberalism. – Oxford, 1986. – 477 с.

Надійшла до редакції 14.09.2008 р.